

“НА КОЙ ГО ДАДЕ?” ИЛИ ЗА НЯКОИ “НЕПРАВИЛНИ” ФОРМИ ПРИ МЕСТОИМЕНИЯТА

Десислава Тодорова

1. Обект, цели и задачи на изследването

Обект на изследването са въпросителните местоимения и техните производни (т.е. отрицателните, неопределителните и обобщителните местоимения) в случаите, в които се намират в обектна позиция в изречението. Разглежда се самостоятелната употреба на тези местоимения в м. р. ед. ч. при означаване на лица. В тези случаи според книжовната норма се изисква употребата на специални синтетични форми за винителен падеж (*кого, някого, никого, когото, всекиго*) и за дателен падеж (*кому, някому, никому, комуто, всекиму*). В съвременния български книжовен език обаче вместо синтетичните дателни форми се употребяват аналитични форми, състоящи се от предлог и винителна местоименна форма (*на кого, на някого* и т.н.). Една от тенденциите, които се наблюдават в книжовната реч, е замяната на винителните форми с именителни и в “акузативна”, и “дативна” позиция. Именно това явление ще бъде обект на настоящото изложение.

Задачата, поставена в настоящата работа, е да се проследи до каква степен употребата на винителни форми се пази при неофициално, спонтанно общуване и какви фактори оказват влияние при замяната на падежно маркирани с падежно немаркирани форми. Ще бъде направен опит да се отговори на въпроса, дали употребите се влияят от социолингвистични фактори, или са резултат от системни отношения.

При анализа няма да бъдат разглеждани относителните местоимения, макар че те се подчиняват на същите правила по отношение на падежните форми, на които и останалите местоимения. Те обаче изпълняват специфична функция в изречението, в част от българските говори въобще отсъстват и функцията им се поема от *дето*.

Целта на изследването е изработването на хипотеза, даваща отговор на въпроса, защо е възможна замяната на падежно маркирани с падежно

немаркирани форми в обектна позиция. Изследвани са текстовете от корпуса за разговорна реч на ФСФ на СУ, публикуван на адрес www.bgspeech.net, корпуса от българска разговорна реч на Кр. Алексова¹ и корпуса с разговорна реч на Цв. Николова².

2. Проблемът за замяната на падежно маркирани с падежно немаркирани форми в българската лингвистична литература

Замяната на падежно маркирани с падежно немаркирани форми в обектна позиция е разглеждана в редица граматики на българския език от Освобождението до наши дни. Още Никола Костов в своята “Българска граматика” от 1939 г. посочва, че в говоримия език се наблюдава изместване на дателната форма *кому* от винителната *на кого* и дори на винителната форма от именителната, макар подобни употреби да се смятат за “езикова неправилност” (Костов 1939:221–222). Проблемът е обсъждан и в различни статии и езикови бележки от 50-те год. на XX в. до днес (вж. напр. Попова 1967:67, Младенов³ 1987:111–112, Ковачев 1959:190–191), както и в трудове, посветени на езиковата култура (Манолова 2002:86–87, Мурдаров 2003:80–81).

Авторите, занимаващи се с проблема, посочват, че падежно маркираните и падежно немаркираните форми се противопоставят не само формално, но и семантично, т.е. по отношение на категорията лице–нелице. Това според тях е достатъчно условие да се приеме, че “всяка от тия две падежни форми има своя самостоятелна функция в книжовния език, която не позволява да бъде подменяна едната форма с другата” (Попова 1967: 67).

3. Хипотези за причините, които водят до разколебаване на нормата (според съществуващите в лингвистичната литература изследвания):

Според някои изследователи разколебаването на нормата при употреба на въпросителните местоимения и производните от тях може да се разглежда като резултат от *диалектни влияния*. Изследователите не стигат до единомислие относно диалектната област, за която са характерни употребите на именителни вместо на винителни и дателни форми. Повечето автори посочват като източник на влияние западните говори (Андрейчин 1952:243, Младенов 1987:111–112) или конкретен диалект – софийския (Попова 1967).

Сред *социолингвистичните фактори* се посочва *възрастта* – замяната на винителни и дателни форми с именителни се определя като характерна за езика на младото поколение (Мирчев 1954:64, Ковачев 1959: 191).

Като фактор, влияещ върху замяната на падежно маркирани с падежно немаркирани форми, се посочва и *липсата на езикова култура*.

4. Какво показва актуалната практика?

4.1. По отношение на социолингвистичния признак възраст:

Замяната на винителни и дателни форми в обектна позиция се наблюдава както при представители на по-младото поколение, така и при по-възрастни носители на езика, напр.:

на кой е дадено (петдесет и пет годишен информатор, носител на западнобългарски тип говор, с висше образование);

да та и българистика сига и н-ешто като фтора ли спиц'алнос ли н_зиам кво търсихми тълковен речник имахми дали сме го на н'акой и н-е могъ да го намер'ъ (информаторът е жена на 48 г., носител на източнобългарски тип говор, с висше медицинско образование).

За представителите на по-младото поколение обикновено се смята, че в речта си пренебрегват семантичната разлика между винителни и именителни форми и генерализират употребата на падежно немаркираните форми. При представители на това поколение обаче нормативната употреба на винителни и дателни форми не е изключение:

прет кого обикновено се използвът теа думи (двайсет и седем годишен информатор със средно образование, представител на западнобългарски говорен тип);

ама мно: ми е интересно както ти обичаиш да задаваиш въпроса ти кат не си го гледала с мене с кого аджеба си го гледала (двайсет и три годишен информатор, представител на западен тип говор, с висше филологическо образование).

Следователно замяната на падежно маркирани с падежно немаркирани форми не би могла да се обвърже с възрастов признак.

4.2. По отношение на диалектното влияние

Влиянието на говорния тип също не би трябвало да се абсолютизира. Обикновено се прави уточнението, че висока фреквентност на употребата на именителни вместо винителни форми се наблюдава при носители на западнобългарски тип говор, тъй като в тези говори по принцип не съществува опозиция между падежно маркирани и падежно немаркирани елементи, поради липсата на специализирани морфологични форми за винителен и дателен падеж при местоименията. Примерите обаче показват, че замяна на падежните форми се наблюдава и при представители на източни говори:

викъм да кату съ натупиш в един компютър да го упрайиш и мъ я устайиш тъз гзивна на някой подарък (информаторът е на двавет години, представител на източен тип говор, студент по филология);

на някой му *вибрират* (чува се вибриране на телефон) – информатор на 24 г. източен тип говор, студентка.

От примерите става ясно, че неутрализация на падежните форми се наблюдава и при представители на говори от източен тип. В същото време при носители на западен тип говори тези форми могат да са редовно употребявани, напр.

и точно там е работата само че няма с кого да го гледам мамо (информаторът е на петдесет и три години, носител на западнобългарски тип говор, със средно образование);

кръстиха го на д'адото а да видиме моите внуци на кого ще кръстят (шейсетгодишен информатор, носител на западнобългарски тип говор, със средно техническо образование).

4.3. По отношение на познаването на книжовната норма

Анализираният материал показва, че ненормативни употреби се наблюдават не само при хора с недостатъчно висока езикова култура, но и при образовани носители на езика и дори при хора, занимаващи се с филология, напр.:

тр'аа да носиш в мрежичката хл'ебиц марулки за и'акой ти съ ли гризисит-и си мъртво роден (информаторът е около 60-годишен, художник, поет, писател; има две висши образования – философ-филологическо и художествено, представител на западнобългарски говорен тип);

И тва на кого е не на краси '! и: на кой оште шт'ах да давам (информаторът е с висше образование, представител на западнобългарски говорен тип).

Както се вижда от последния пример, в един и същ идиолект може да е налице както съблюдаване на книжовната норма, така и замяна на падежно маркирани с падежно немаркирани форми.

Примерите показват, че явлението не би могло да се дължи на непознаване на книжовната норма, тъй като се наблюдава и в идиолекта на хора с филологическо образование, занимаващи се професионално с изучаване на развойните тенденции в езика. Дори при такива говорещи се наблюдава конкуренция между падежно маркирани и падежно немаркирани форми, като обикновено и двата типа се срещат в идиолекта.

Може да се направи обобщението, че изследваното явление не е ограничено само в рамките на определена възрастова или социална група и не би могло да се обясни само с принадлежност към определен говорен тип, т.е. за обяснението му трябва да се потърсят други, собствено лингвистични (вътрешноезикови) причини.

5. Възможни вътрешно езикови причини за явлението

Според съществуващата лингвистична литература замяната на дателни и винителни форми с именителни може да се дължи на няколко причини:

5.1. Аналогия

Специални форми за винителен и дателен падеж при въпросителните местоимения и техните производни се използват единствено в самостоятелна употреба, за означаване на лица в м. р. При останалите субкатегории (т. е. м. р. нелица, ж. р. и ср. р.) не се наблюдава опозиция между маркирани и немаркирани падежни форми. Такава опозиция липсва и когато местоимението е подчинена част в NP, напр. *ако отидем там във градъ се некък със снимки тва онова че се разберем че попаднем на некой българин и че се разбереме със тех.* Още през 1939 г. Н. Костов посочва, че при този тип местоимения се наблюдава тенденция към установяване на обща падежна форма, по аналогия на местоименните форми в женски и в среден род.

5.2. Отмиране на представата за падежни отношения у носителите на езика

Тази теза е застъпвана например от Вл. Мурдаров (Мурдаров 2003:80–81).

5.3. Елиптиране на съществително име, с което местоимението би трябвало да образува именна фраза (Ковачев 1959:190–191)

При произнасянето на изречението *Кой търсите?* например в съзнанието на говорещия се оформя фраза, в която местоимението е съгласувано определение към име (напр. *кой войник търсите*, съобразно с нормативните предписания, според които в именна група местоимението остава в именителен падеж), но при езиковата реализация на съждението опората на фразата се изпуска.

6. Хипотезата, приета в настоящата работа:

Тезата, която се застъпва в настоящата работа, е, че причините за неутрализацията на падежно маркираните форми трябва да се търсят в спецификата на разговорната реч като неофициална, спонтанна форма на общуване. В една своя статия, посветена на функционирането на местоименията в разговорната реч, Гинка Дюлгерова разглежда замяната на винителни форми с именителни като елемент от опозицията книжовно–некнижовно (Дюлгерова 1994). Тук обаче ще бъде застъпена тезата, че по-скоро трябва да се говори за опозиция неколоквиално–колоквиално.

Една от характерните особености на разговорната реч (вж. Тишева 2006) е намаляването на средствата, които служат за изразяването на едно

граматическо значение. Тази специфика се изразява в елиптирането на всички езикови равнища на елементи, които са редуцирани по отношение на вече изразена граматична информация, напр. *кво и й кажа*. В този случай важните елементи са фонемата *к*, която е показател на въпросителността, флексията *-о*, задаваща граматичните категории род и число, и *ш*, което маркира бъдещност. Останалите елементи могат да се елиптират, без това да доведе до загуба на граматична информация.

Подобно е положението и при местоименните форми от типа на *кого*, *някого*, *някого* и т.н. Те изразяват персоналност. Категорията “персоналност” обаче може да се реализира по няколко начина. Най-често изразяването ѝ е лексикално. Категорията може да се експлицира в *семантиката на глагола*, който изисква аргумент, характеризиращ се с признаците [+одушевеност] и [+лице], напр.

начи във петък кат са прибирах за казылък познай кой срегнах на автобуса;

търсихми тълковен речник имахми дали сме го на н'акой и н-е могъ да го намер'ъ;

него тр'аа да носии в мрежичката хл'ебиц марулки за н'акой ни съ ли грижиши т-и си мъртво роден.

Освен чрез глаголен компонент, персоналността може да се изрази и в рамките на **именна фраза** например. Лексикалното изразяване на категорията прави нерелевантно граматичното ѝ представяне чрез морфологични средства, напр.

а ти там (ФС) не могат ли да те прикреп'ят със н'акой (ФС) н'акой който: примерно: унгарец гост да му превезидаш и така пататък.

Някой има референт *унгарец*, т.е. става ясно, че са налице признаците [+одушевеност] и [+лице].

Категорията “персоналност” може да бъде изразена и *имплицитно*, *от контекста и презупозициите на говорещите*. Например в изречението *на кой сита тоа търсил?* информация за наличието на категория “персоналност” съдържа в контекста на самата комуникативна ситуация – разговорът се провежда по време на вечеря и репликата е резултат на конкретно сетивно възприемаемо действие, извършено в момент, непосредствено предхождащ изказването. От самата ситуация е ясно, че “бенефициент” на действието може да бъде само лице – някой от присъстващите на вечерята. Поради това употребата на специален маркер за означаване на персоналност се оказва нерелевантна.

Аналогична е ситуацията и в случаи като:

А: виш колко е полезно ена жсена да знае мъничко език малко машинюпис

Б: с'адаш и си го пишеш без да без да

А: с'адаш и не търсиш никой.

Тук лексикалният контекст дава информация, че рефрентът на неопределителното местоимение може да бъде само лице.

В резултат на тези наблюдения може да се направи изводът, че конкуренцията между падежно маркирани и падежно немаркирани форми е по-сложно явление, което не би могло да се обясни с влиянието на социолингвистични фактори, а по-скоро с развитието на езика като система и със спецификите на разговорната реч като комуникативно явление.

Изводи

От направените анализи става ясно, че в разговорната реч падежно немаркираните форми на въпросителните местоимения и производните от тях се превръщат в основни за изразяването на обектни отношения и в случаите, в които са употребени самостоятелно и се отнасят за м.р. ед.ч. при означаване на лица. Употребата им не може да се свърже само със социолингвистични фактори. Замяната на падежно маркирани с падежно немаркирани форми е обусловена преди всичко от спецификите на разговорната реч като спонтанно, неформално, устно общуване, при което се избягва дублирането на информация, която е вече изразена от контекста, пресупозициите или от речевата ситуация.

БЕЛЕЖКИ

¹ <http://www.hf.uio.no/ilos/studier/studenttjenester/Nettressurser/bulg/mat/Aleksova/>

² (<http://www.hf.uio.no/ilos/studier/studenttjenester/Nettressurser/bulg/mat/Nikolova/>)

³ В: Бояджиев и др. 1987: Бояджиев, Т., Радева, В., Младенов, М. *Между диалектното и книжовното*. София, 1987.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1952: Андрейчин, Л. Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език.// Пашов, П. (съст.). Помагало по българска морфология. Имена. София, 1978, 238–254.

Бояджиев и др. 1987: Бояджиев, Т., Радева, В., Младенов, М. Между диалектното и книжовното. София, 1987.

Дюлгерова 1994: Дюлгерова Г. Функциониране на местоименията в българската разговорна реч. //Проблеми на българската разговорна реч, № 2, Велико Търново, 1994, 48–56.

Ковачев 1959: Ковачев, Л. Изчезват ли местоименията “кого” и “когото”.// Септември. № 2, 190–191.

Костов 1939: Костов, Н. Българска граматика. София, 1939.

Манолова 2002: Манолова, Л. Съвременна езикова култура. София, 86–87.

Мирчев 1954: Мирчев, К. По въпроса за склонението в българския език.// Български език №1, 61–64.

Мурдаров 2003: Мурдаров, Вл. Още 99 езикови съвета. София, 80–81.

Попова 1967: Попова, В. Употреба на формите кой-кого, всеки-всекиго и др.// Български език, № 1, 67.

Тишева 2006: Тишева, Й. Българската разговорна реч в интернет (под печат)